

Kádár Judit¹

A NŐI ÖNÉRDEK-ÉRVÉNYESÍTÉS KIVÉTELES ESETE

A HORTHY-KORSZAKBAN

– Tormay Cécile és a *Bujdosó* könyv –

A harmadik Magyar Köztársaság létrejöttét követően, az elmúlt harminc évben különféle, hivatásos és laikus értelmezői közösségek között éles vita bontakozott ki arról, hogy a két világháború közti időszak ikonikus írónöje és közszereplője, Tormay Cécile (1875–1937) helyet kell-e kapjon a magyar irodalmi kánonban. A témában eddig született írások főként Hankiss János 1939-ben megjelent Tormay-életrajzára támaszkodtak, amely azonban kultuszépítő céljából fakadóan és/vagy kellő információ hiányában több pontatlanságot tartalmaz, ráadásul az írónőnek éppen azt a művét, a *Bujdosó* könyvet nem tárgyalja érdemben, amely antiszemitizmusa, valamint agitatív politikai tartalma okán az életművet a viták keresztjébe állítja. E tanulmány kísérletet tesz rá, hogy Hankiss biográfiájának azokat a téves állításait korrigálva, melyek akadályozzák az élettörténet egyes állomásainak megértését, bemutassa: Tormay Cécile írói megítélése és közéleti pályája szempontjából épp e mű játszott/játszik kulcsszerepet. A *Bujdosó* könyv a háborús veszteséget felelős, mégis a hatalom megtartásáért küzdő régi politikai elit szempontjából éppen kellő időben jelent meg, s naplószerűen szerkesztett feljegyzései az ő felelősségüknek a zsidóságra áthárításán túl annak igazolására szolgáltak, hogy az írónő is kivette részét, sőt kezdeményező szerepet vitt a monarchia összeomlását követően létrejött polgári demokrácia megdöntését célul tűző ellenforradalom szervezésében. A mű ideológiai tartalmának, a kollektív emlékezet a háború előtti elit szempontjából kedvező irányba alakítására alkalmas múltképeknek köszönhetően az apai ágon a tizenkilencedik század folyamán asszimilálódott német polgári családba született Tormayt a két háború közt az úri magyar középosztály befogadta, sőt illusztris tagjává tette. E társadalmi „felemelkedés” okainak bemutatása érdekében jelen írás a korábbiaknál több figyelmet fordít azoknak az éveknek belpolitikai eseményeire, társadalmi folyamataira, melyek alatt a memoár megszületett. Annak dacára ugyanis, hogy a napló műfajába sorolt mű az első világháborús összeomlást követő két forradalomról szól, és 1919. augusztus elején, a harmadik szegedi ellenforradalmi kormány megalakulásának s Horthy Miklós vezérré emelkedésének, illetve a magát kormányzónak kinevező Habsburg József főherceg támogatásával megalakult Friedrich-kormány létrejöttének hírével zárul, végső formába öntéséhez még mintegy két és fél évre volt szükség. Első kötete csak 1920 legvégén jelent meg, a második kötet kéziratának nyomdai előkészítésével pedig 1921 decemberére végzett az írónő. A tanulmány megkísérli annak kimutatását, hogy a proletárdiktatúra

¹ A szerző az irodalomtudomány kandidátusa, az ELTE Savaria Egyetemi Központ oktatója.

bukását követő turbulens időszaknak belpolitikai történései miként befolyásolták a *Bujdosó könyv* múltképének megkonstruálását, s a nagyfokú tudatossággal írt mű hogyan járult hozzá az író elitbe emelkedéséhez.

Tormay Cécile az első világháború elvesztése után a hatalmában megingott úri magyar középosztály női tagjaként sorstársai többségénél hátrányosabb helyzetbe került. Náluk kiszolgáltatottabbá tette, hogy önálló egzisztenciára vágyott, de nem rendelkezett fix megélhetést biztosító foglalkozással, mint a korszak népszerű író-nője, a Singer és Wolfner kiadóvállalat alkalmazásában álló folyóirat-szerkesztő Tutsek Anna, vagy a jövedelmező regényírói korszaka előtt újságírásból élő Erdős Renée. Egzisztenciális bizonytalanságának fő oka azonban hajadon családi állapota volt, ám férjhez menni – talán szexuális orientációjából következően – nem állt szándékában. Mégis képes volt rá, hogy egyedülálló hajadon létére az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása után előkelő pozíciót szerezzen a régi-új kulturális és társadalmi elitben, mi több, a *Napkelet* című, konzervatív irodalmi folyóirat főszerkesztőjeként és a „keresztény és nemzeti alapon álló” asszonyokat, lányokat és női szervezeteket egyesítő Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége „vezéréként” a Horthy-korszak tekintélyes és befolyásos értelmiségijévé és közéleti szereplőjévé váljon.

Az első világháború előtt Tormay a többi, Kaffka Margit kivételével a férfiakhoz képest szerényebb tehetségűnek tartott író nő közül nem emelkedett ki. Érvényesülésének fő eszköze legismertebb műve, *Bujdosó könyv* című, a két világháború közti irredentizmus és revizionizmus kultuszát tápláló, antiszemita indulatokat keltő memoárja volt, amit a második világháború végén Moszkvában megkötött fegyverszüneti egyezmény alapján létrehozott Fasiszta Sajtótermékek Jegyzékét Összeállító Bizottság Mussolini, Hitler és Gömbös Gyula műveivel együtt az elsők közt tiltott be, de a Harmadik Magyar Köztársaságban – először 1998-ban – újra megjelent.² E kiadást számos újabb követte, különféle kiadóknál 2003-ban, 2005-ben, 2009-ben és 2015-ben is napvilágot látott, sőt pár éve e-könyvként is beszerezhető.³

A pályája csúcán „a magyar irredenta nagyasszonyának” nevezett Tormay karrierjének az emlékezéseiből kikövetkeztethető lépései megmutatják, hogy az első világháborút követően egy, a tizenkilencedik században még polgári életformát követő családból származó nő hogyan juthatott be az 1920-as évek keresztény úri középosztályába.

² *A fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek I. sz. jegyzéke*. 2., jav. kiad. (h. n.: Kiadja a Magyar Miniszterelnökség Sajtóosztálya, 1946), 39. Az irredentizmus az idegen uralom alatt álló területek visszaszerzését célozza; a revizionizmus egy adott nemzetközi szerződés újratárgyalását tűzi célul. Vö. ZEIDLER Miklós, *A magyar irredenta kultusz a két világháború között* (Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002), 11–12.

³ Az első modern kiadások sikeréről lásd: KÁDÁR Judit, „A fasiszta bizniss felvirágzása”, *Magyar Narancs*, 2009. júl. 23.

A neves konzervatív irodalomtörténész, Hankiss János közvetlenül az író nő halála után írt életrajza homályban hagyta a tényt, hogy Tormay legtöbb őse mindkét ágon a tizenkilencedik század első felében asszimilálódott német származású, polgári foglalkozású bevándorló volt. Hankiss a könyv első fejezetének nyitó mondatában – „1829. május 6-án Tormay Károly elindul Pestről nyugateurópai [sic!] útjára, amilyent művelt és jó családból való magyar ifjúnak illet megtennie” – azt a hitet kelti, hogy Tormay Cécile nagyapja a reformkori fiatal magyar nemesifjak tipikus életpályáját követte.⁴ Ám „Tormay” Károly nevű családtag a húszas évek végén nem létezett: az írónőnek nemcsak váci születésű orvos nagyapja, hanem még apja is Krenmüller néven jött világra; a család az 1840-es években magyarosította nevét Tormayra. A Szekszárdon született apa, az állatorvos-mezőgazdász (Krenmüller) Tormay Béla (1839–1906) jelentős állattenyésztési szakmunkák szerzője, a pesti Állatgyógyintézet tanszékvezető tanára 1888-ban miniszteri tanácsosi címet szerzett, 1901-től államtitkár, 1902-től a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. 1896-ban I. Ferenc Józseftől magyar nemességet kapott. A ranghoz a birtok már megvolt: még az Egészségügyi Minisztérium osztálytanácsosává kinevezett Krenmüller Károly vásárolta korábban, 1859-ben, a Hajdú-Bihar megyei Nádudvaron. Tormay Cécile anyai dédapja, az építőmester Spiegel, magyarosított nevén Tüköry József és apósa, az Álgayra magyarosított Kaldetter Tamás 1832-ben kaptak ármálist, azaz nemesi levelet, melyhez birtokot a partiumi, zömében román lakosságú Arad vármegyei Álgysten (ma Aldești, Románia), illetve a Pozsega vármegyei Daruváron (ma Daruvar, Horvátország) szereztek.⁵ Cécile születésének idejére felmenői többé már nem idegen földről (Hamburgból, Lipcséből) bevándorolt polgároknak számítottak, s apai ági elődei új, egyszerre földbirtokos és szakértelmiségi köztisztviselő státusuk révén sikeresen betagozódtak a magyarságra büszke középosztályba, amelyben – a történész Gyáni Gábor megfogalmazásában – a századforduló tájékán „a dzsentri helyébe, vélhetően, maga a közhivatalnoki kar lépett, őrá szállt át az úriság kitüntető bélyege”.⁶

Tormay Cécile apja és apai nagyapja élettörténetét illetően minden bizonnyal helytálló a szekszárdi társadalom levéltáros kutatójának megállapítása, miszerint rájuk „nem volt jellemző a dzsentri életút, a dzsentrinek tulajdonított mentalitás. Ők alapvetően szakértelmiségi pályát futottak be, amely ugyan közhivatali tiszt-ségvállalással, minisztériumi karrierrel egészült ki, de az is látható, hogy esetükben nem az elszegényedett, birtokait veszített dzsentri közhivatalokba áramlásának ti-

⁴ HANKISS János, *Tormay Cécile* (Budapest: Singer és Wolfner, 1939), 11.

⁵ Tormay származásáról részletesebben lásd HANKISS János, *Tormay Cécile*, 11–17.; Elsőként Kollarits Krisztina hívta fel a figyelmet a Tormay-család névváltoztatására, in KOLLARITS Krisztina, „Tormay Cécile elfeledett regénye: A régi ház”, *Új Forrás*, 7. sz. (2007): 101–104.

⁶ GYÁNI Gábor és KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig* (Budapest: Osiris Kiadó, 1998), 231.

pizált jelenségéről van szó.”⁷ Tormay Cécile mindkét fivére, Tormay Géza és Béla is apjuk példáját követve lett az úri középosztály tagja: egyetemi végzettséget szereztek, majd az államigazgatásban helyezkedtek el. Géza a háború kitörése előtt egy évvel miniszteri segédtitkárból miniszteri titkárrá, 1919 januárjában, 40 évesen, miniszteri osztálytanácsossá avansált a Kereskedelemügyi Minisztériumban. Ugyanekkor, tehát Károlyi Mihály ideiglenes köztársasági elnöksége idején, a nála két évvel fiatalabb Béla is miniszteri osztálytanácsosi kinevezést kapott a Központi Statisztikai Hivatalnál, s ezzel mindketten a már középosztályi életnívót biztosító VI. fizetési osztályba kerültek, és a „nagyságos úr” megszólítás járt nekik.⁸ Cécile húgái is az államigazgatásban köztisztviselői pozíciót szerző középosztálybeli férfiakkal házasodtak. Vera dr. Szegedy-Maszák Elemér királyi iparfelügyelőhöz ment feleségül, aki 1917-ben műszaki főtanácsosi címet szerzett.⁹ Mária az orvos dr. Ritoók Zsigmond egyetemi magántanár felesége lett, aki 1903-tól az igazságügyi kormányzat szerveként működő Igazságügyi Orvosi Tanács tagja volt.

A tény, hogy Tormay Cécile nem ment férjhez, és mint kezdő írónak rendszeres jövedelme, munkahelye sem volt, társadalmi pozícióját illetően súlyos és személyiségét sértő hátrányokkal járt. Míg például a dzsentri származású és szintén író Kaffka Margit lakcíme és foglalkozása 1916-ban szerepelt az évente kiadott *Budapesti Czim és Lakásjegyzék*ben mint „Fröhlich Brunóné, polg. isk. tanárnő” (ugyan ekkor már Bauer Ervin felesége volt), Tormay Cécile mintha nem is létezett volna. Bár a *Bujdosó könyvből* tudható, hogy a háború alatt anyjával élt egy háztartásban a budapesti VIII. kerületi Kőfaragó utca 3. sz. házában, illetve hűvösvölgyi villájukban, a címjegyzékben csak özv. Tormay Béláné nevét tüntették fel. Anyja státusánál a „magánzó” szerepel, amelynek korabeli jelentése „oly személy, a ki saját jövedelméből hivatal nélkül függetlenül él”.¹⁰ Pedig lánya ekkorra bizonyára az ismertebb írók közé tartozott, hiszen *Emberek a kövek közt* című, 1911-ben

⁷ CSEKÓ Ernő, „Tormay Cécile, illetve Herczeg Ferenc szekszárdi kötődéséről és családjaik történetének szekszárdi időszakáról”, A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 31. (Szekszárd: Wosinszky Mór Megyei Múzeum, 2009), 412.

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár, Minisztertanács jegyzőkönyvek, 1913.04.01. 5. ülés, 98.; 1919.01.21. 11. ülés, 17. és 24. – 1919-ben a felterjesztő a Berinkey-kormány kereskedelemügyi minisztere, Garami Ernő. Kövér György kutatásai szerint „az 1880-as évekig [...] jól regulált lépcsőzetesség jellemezte a miniszteriális tisztviselőgárdát. A miniszteri titkárt »tekitetes«, a miniszteri osztálytanácsost »nagyságos«, a miniszteri tanácsost »méltóságos« címzés illette meg. Ezek szépen, ebben a sorban követték egymást a fizetési osztályok kategorizálása szerint is: a titkár VII., az osztálytanácsos VI., a tanácsos pedig az V. osztályba tartozott.” KÖVÉR György, „Ranglétra és középosztályosodás a reformkortól az első világháborúig.” Az 1999. október 6-án az ELTE-n elhangzott habilitációs előadás írott változata, hozzáférés: 2019.11.26, <http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/14/kover.htm#fnB0>.

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár, Minisztertanács jegyzőkönyvek, 1917.10.04. 30. ülés 17.

¹⁰ Gyökös Eleonóra, „Foglalkozása: magánzó. Rendhagyó fogalomtörténet”, *Múltunk*, 2. sz. (2011): 67.

megjelent naturalista regényének már német és francia kiadása is volt. Ezt a megalázó helyzetet, ami a saját jövedelemmel, önálló háztartással nem rendelkező, férjezetlen nőket szinte kirekesztette a társadalomból, az sem orvosolta, hogy Tormayt 1902-ben, 27 éves korában I. Ferenc József király alapítványi hölgyé nevezte ki.¹¹ E címet olyan nemesi származású lányoknak adományozhatták, akik nem mentek férjhez, de így udvarképesek lettek, s kijárt nekik az „asszonyom” megszólítás. Cécile az anyai dédapja, Tüköry József építtette, Dunára néző pesti házban jött világra, amelyben két lakás tulajdonosai fele-fele arányban anyja, Tormay Béláné szül. Barkassy Hermina és annak fivére, a miniszteri tanácsos Barkassy Géza voltak.¹² Az író harminczéves elmúlt, amikor a lakásokat eladták: Tormay Béla a családjával 1906-ban egy ötszobás, de a Duna-partinál kisebb lakásba költözött az arisztokrácia által kedvelt, divatos Palotanegyed kevésbé előkelő, bérházakból álló részébe, a Kőfaragó utcába.¹³ A család két otthona közti méretkülönbségről a *Bujdosó könyvből* következtethetünk: az elbeszélő elpanaszolja, hogy a régi lakásból egy szalonszék-reényt helyhiány miatt nem tudtak átvinni, a tartalmát az új lakásban egy dobozban tárolták.¹⁴ A családfeje már az új lakásban halt meg, 1906 decemberében.

Ha gyerekkorában még a polgári ethosz – hivatástudat, autonómia, tolerancia – dominálhatta is családja értékrendjét, ő maga felnőve a földbirtokosság és az arisztokrácia tagjainak társaságát kereste, s fokozatosan identitást váltott: magává tette eme elit megingott helyzetű dzsentri rétegének Tormay önnön bizonytalan társadalmi státusát is tükröző csoporttudatát. Saját élettörténetétől nem független, hogy az asszimiláció folyamatának ábrázolásán túl az identitásváltás a témája *A régi ház* című, 1914-ben megjelent regényének. Ebben egy pesti polgárcsalád harmadik generációjának utolsó képviselője, a főhős Ulwing Anna a nemesi középosztályhoz idomul. Egy földjét veszített, nemesi származású földbirtokoshoz megy feleségül, a német építőmester apai ősök, az Ulwingok vagyonaiból visszavásárolja férje vidéki birtokát, s megőzvegyülve, vidéken gazdálkodva, fiait a történelmi magyar középosztály tagjaivá szándékozik felnevelni. Tormay új – földtulajdonnal rendelkező nemesi származású értelmiségi – identitásának megerősödésében szerepet játszhatott a fordulat, ami a háború elvesztését követően, a *Bujdosó könyv* írása idején már

¹¹ *Hazánk*, 1902. nov. 21., 6.

¹² Az V. kerületi épülettömbbe a Mérleg utcai, illetve a Fürdő (mai József Attila) utcai kapun is be lehetett jutni. A Fürdő utca 4. és a Mérleg utca 3. szám alatt található, a két Barkassy testvér tulajdonában álló lakások helyrajzi száma 748/a és 748/b. Lásd. „Ház- és telekjegyzék. I. rész”, in *Budapesti czim- és lakásjegyzék, 1904–1905* (Budapest: Franklin-Társulat, é. n.), 92., 94. Az épületegyüttes helyén ma a Belügyminisztérium áll.

¹³ A *Budapesti czim- és lakásjegyzék, 1906–1907*, „Ház és telekjegyzéke” szerint a VIII. kerületi Kőfaragó utca 3. sz. alatt található épület tulajdonosa, melynek egyik első emeleti lakásába költöztek, dr. Horváth Kálmán iparhatósági biztos volt. Barkassy Géza a II. kerületi Tudor utcában (ma Buday László) bérelt lakást.

¹⁴ TORMAY Cécile, *Bujdosó könyv* (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2009), 219. (A továbbiakban az oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.)

sejthető volt: hogy gyerekkorának oly kedves, rokonai tulajdonában álló álgyesti és daruvári helyszínei is az utódállamokhoz kerülnek. Memoárjának az influenza-járványban fiatalon meghalt Kaffka Margitra emlékező – a könyv vezérfonalának tekinthető zsidóellenesség antiszemita kódjait tartalmazó – sorai is tanúsítják, hogy identitásának alapja a magyar dzsentrivel vallott azonosság, mely azonosságtudatnak legfontosabb értékhordozó eleme az etnikai hovatartozás. Az etnikum primátusát olyan szilárd alapnak vélte, hogy Kaffka csatlakozását a hazai modernséget képviselő, nem igazi magyaroknak (ki nem mondva – „zsidó”-nak) minősített írókhoz csak ideiglenes kilengésnek tartotta:

„Szatmárból jött, és régi nemesi kúriák levegőjét hozta magával ebbe az idegenlelkű városba. Amíg le nem törlődött róla, amit onnan hozott, nagy író volt, mert magyar volt. [...] egyike azoknak, akik reptükben bele estek a nagy pókhálóba, mely a magyar irodalomnak szabadba vezető ablaka alatt feszül és foglyokká lettek benne. Nem ismertem, de azért szerettem, mert fajomból való művész volt. Ő is asszony volt és tudom, hogy ha le is bódították maguk közé, mint annyi nagy, éhező magyar tehetséget, megtért volna hozzánk.”¹⁵

Hankiss János állítása szerint Tormay jól tudott németül, franciául és olaszul is, ám érettségi vizsgát valószínűleg soha nem tett. Életrajzírója kissé homályos megfogalmazásában „tizennégyéves volt, amikor miniszteri engedéllyel képesítőzhetett az Angol Kisasszonyoknál”, de bizonyítványát csak évekkel később vehette át, amikor a „meghatározott életkort elérte”.¹⁶ Önéletírása szerint „képesítőzése” (elemi iskolai tanítónői oklevelének megszerzése?) után, tehát még kamaszlányként, kezdett készülni az írói pályára,¹⁷ s e döntésében szerepet játszhatott, hogy 1891-től nagynénjének, Tormay Etelkának férje, Emich Gusztáv volt a legnagyobb hazai kiadóvállalat, az Athenaeum Rt. elnökgazgatója. „Aligha becsülhető túl ennek jelentősége az irodalmi debütálás szempontjából (1900-ban és 1905-ben jelentek meg Tormay Cécile legelső kötetei, amelyeket azután vezető lapok és újságok méltattak), ahogy az irodalmi élet hatalmi viszonyaiban való tájékozódás rokoni alapon megnyílt páratlan lehetőségéé sem” – jegyzi meg Fábri Anna. Az irodalomtörténész felveti, tudatos pályaeépítésre utalhat az is, hogy pályakezdő írónőként, harminchoz közeledve Tormay 1902-ben csatlakozott a női iskoláztatás elősegítését célul tűző Nőképző Egylethez, amelynek hamarosan választmányi tagja lett, s belépett a Művészet és Művelődés nevű, ugyancsak nők számára létrehozott egyesületbe is, ahol megismerkedhetett a korszak írónőivel, köztük Hrabovszky Juliával, Tutsek Annával, Lux Terkával. „Ez az ugyancsak deklaráltan női egyesület nemcsak a felső és középsz-

¹⁵ TORMAY, *Bujdosó könyv*, 142.

¹⁶ HANKISS, *Tormay*, 24.

¹⁷ Uo.

tálybeli női társadalomról való ismereteit szélesíthette ki – írja Fábri –, hanem a különböző viselkedésmódokról, önérvényesítési technikákról való tapasztalatait is.”¹⁸

A századfordulón megjelent, nem sok eredetiséget mutató szecessziós elbeszéléseit sikeresebb regények követték, köztük a fent említett, az MTA legjobb történelmi regényért járó Péczely-díjjal jutalmazott *A régi ház*. Széles körű hírnevet azonban az 1920-ban, illetve 1922-ben megjelent kétkötetes *Bujdosó könyv* hozott számára, melyet a Horthy-korszakban az uralomra jutott régi-új elit többek közt franciára és angolra is lefordítottatott, azt a szerepet szánva e műnek, hogy az antanthatalmak köreiben híveket toborozzon a magyarországi határrevízióknak, illetve a baloldalinak nevezett eszmék és a kommunizmus (a Szovjet-Oroszország) elleni fellépésnek.¹⁹ A kötetek megjelenésének pontos idejére csak következtetni lehet. A konzervatív nacionalista *Budapesti Hírlap* 1920. november 26-i számában tudósított róla, hogy Tormay, akinek „[n]eve a háború előtt szerényen húzódott meg a reklám szárnyán nagyra növesztett írói nevek között és az új kurzus teret követelő irodalmi nagyságai mellett is csak alig esik róla néha szó”, hamarosan figyelemre méltó új alkotással, a *Bujdosó könyvvel* jelentkezik. „A hatalmas kötet kéziratának elejét már falja a szedőgép, a vége még Tormay Cecil íróasztalán várja az utolsó simításokat.”²⁰ Alig két hónap múlva, az *Új Idők* 1921. február 1-jei számában jelent meg a könyvről egy – feltehetően a mű indulatkeltő antiszemizmusa miatt a névtelen szerző fenntartásainak is hangot adó – recenzió, de ez az írás valószínűleg csak az első, a polgári demokratikus forradalom bukásával záruló kötetről szólhatott. A *Budapesti Hírlap* 1921 végén közreadott tudósítása szerint ugyanis az író a proletárdiktatúrát ábrázoló második résszel az év decemberére készült el.²¹ Annyi bizonyos, hogy már az első kötet sajtó alá rendezésekor létezett egy hasonló témájú mű. Annak a katonatisztból addigra nemzetgyűlési képviselővé választott Gömbös Gyulának 1920 júniusában napvilágot látott, *Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és ellenforradalomról* című politikai pamfletje, akinek köreihez Tormay Cécile is tartozott, s mely könyvnek az írónőre is lehetett hatása.

Az 1989-es rendszerváltást követő irodalomtörténet-írás vitatja a könyv műfaját: napló, fiktív napló (álnapló), utólagosan szerkesztett memoár, netán önéletrajzi regény-e.²² Szolláth Dávid komplex megfogalmazásában a *Bujdosó könyv* „nehezen összebékíthető diszkurzusok különleges keveréke: kultikus, közéleti és populáris nyelvi rétegek találkozása egy olyan műben, amely egyszerre akar politikai vádirat,

¹⁸ FÁBRI Anna, „Hivatása író. A nők irodalmi szerepvállalásának indítékai és lehetőségei a múlt század eleji Magyarországon”, in *Tormay Cécile-émlékkonferencia*, szerk. KOLLARITS Krisztina (Budapest: Magyar Művészeti Akadémia, 2013), 76–77.

¹⁹ KÁDÁR Judit, *Engedelmes lázadók. Magyar írónők és nőideál konstrukciók a 20. század első felében* (Pécs: Jelenkor Kiadó, 2014), 60.

²⁰ HEGEDÜS István, „Tormay Cecil dolgozószobájában”, *Budapesti Hírlap*, 1920. nov. 26., 5.

²¹ HEGEDÜS István, „Készül a *Bujdosó könyv* folytatása”, *Budapesti Hírlap*, 1921. dec. 3., 7.

²² CSUNDERLIK Péter, „Ördögök. Károlyi Mihály és a galileisták képe a *Bujdosó könyvben*”, in *Tormay Cécile-émlékkonferencia*, KOLLARITS, 191.

kordokumentum és modern lírai regény lenni”.²³ Ha elfogadjuk, hogy a történelmi eseményekre visszaemlékező írások szerzőinek perspektíváját valamilyen csoporttudat és az adott csoport normarendszere határozza meg,²⁴ a 20. századi társadalomtörténet szempontjából kiindulópontnak elegendőnek tűnik a megállapítás, hogy egy naplószerűen szerkesztett, önéletrajzi elemeket tartalmazó írásmű, amely felszíni olvasatban az első világháborús vereséget követő két újabb megrázkódtatás, az úri magyar középosztályhoz tartozó elbeszélő által egyaránt elutasított polgári demokratikus forradalom és a proletárdiktatúra történetének krónikája. Egy amatőr történetíró a saját osztályának és az arisztokráciának szóló, szenvedélytől fűtött és nem ritkán pátoszos, ám különösen érzékletes metaforákkal teletűzdelt írása, ami a szerző nyíltan ki nem mondott szándéka szerint politikai vádirat, 21. századi olvasatban pedig kordokumentum.

A történettudomány mai felfogása szerint tehát „a történelmi emlékezet keletkezése és kanonizálódása kollektív folyamat, melynek során társadalmilag gyakran heterogén, ám többnyire közös ideológiai meggyőződések és/vagy tapasztalatok alapján konstituálódó csoportok konstruálják meg múltképüket”.²⁵ A *Bujdosó könyv* az úri magyar középosztály múltképének a katalizmak idején papírra vetett összefoglalása, mely tartalmazza eme elit csoport ideológiai meggyőződéseinek fő elemeit: a magyar kulturális és gazdasági szupremáciába vetett hitet, az antiegalitárius és demokráciaellenes szemléletmódot, a háború alatt keletkezett új hamis sztereotípiák (például: a hadiszállító hadimilliomosok mind zsidók) következtében felerősödött antiszemitizmust.²⁶

Bár Tormay Cécile-nek a Horthy-korszakbeli írói karrierjét a *Bujdosó könyv* alapozta meg, amint azt Hegedüs István az első kötetet beharangozó fent idézett cikke is alátámasztja, annak bizonyítása, hogy a műnek ő a kizárólagos szerzője, további kutatást igényel. Szegedy-Maszák Mihály szerint a kézirat előkerült, de magántulajdonban lévő második fele „ceruzával, rossz minőségű papírra, kézzel, vélhetően zaklatott állapotban, 1919-ben írt naplójegyzetek”, ám nyilván nem véletlenül, óvatosan úgy fogalmaz, hogy a könyv ennek a kéziratnak „alapján készülhetett”. Ami még tudható: Gróf Zichy Rafael felesége, Pallavicini Edina örgófnő ellen indított válópere során a tanúk egy része azt vallotta, hogy 1920 nyarán a Székesfehérvár szomszédságában fekvő sárszentmihályi Zichy-kastélyban vendégül látott

²³ SZOLLÁTH Dávid, „Az elbeszélő hitelvesztése. Tormay Cécile *Bujdosó könyvének* néhány narrációs problémájáról”, *Jelenkor*, 2. sz. (2013): 177.

²⁴ „[...] az emlékiratok, a »szemtanúk vallomásai« korántsem autonóm módon keletkeznek, hanem világos társadalmi keretek, a csoporttudattal szorosan összefüggő kollektív emlékezet hatása alatt konstruálódnak.” ROMSICS Gergely, „A Habsburg Monarchia felbomlásának osztrák és magyar mítoszai az emlékirat-irodalom tükrében”, in *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*, szerk. ROMSICS Ignác (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), 131.

²⁵ Maurice Halbwachs francia szociálpszichológus idézi ROMSICS, „A Habsburg Monarchia...”, 89.

²⁶ BIHARI Péter, *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2008), 150, 154.

író nő végig betegen feküdt, s helyette „az egész munkát [a *Bujdosó könyvet*] gróf Zichy Rafaelné írta le Tormay Cécile diktálása alapján”.²⁷ Felvetődik tehát a kérdés, hogy a Tormaynak – *A régi ház* kivételével – sem korábbi, sem későbbi alkotásaira nem jellemző gyakoriságú, kreatív, rendhagyó hasonlatok, metaforák, metonímia alakzatok, melyek nagyban hozzájárultak a *Bujdosó könyv* esztétikai értékéhez, csakis az író nőnek tulajdoníthatók-e. Tormay sárszentmihályi tartózkodása idején feltehetően az első kötetet hozták nyomdakész állapotba, de nem zárható ki, hogy az örgrófnő a második kötet szerkesztésében is szerepet vállalt, hiszen legalább az 1923-ban kezdődő válóperig szoros kapcsolatban állhattak, ha másért nem, azért, mert Pallavicini Edina lett az elnöke az 1922-ben megalakított Magyar Irodalmi Társaságnak, s ennek folyóirataként jelent meg az 1923-ban indult, Tormay szerkesztette *Napkelet*. (A társaság és a lap létrehozását szorgalmazó Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter választása azért esett a háború alatt több katolikus nőszervezetet is létrehozó arisztokrata származású grófnéra, mert az ő bevonásával igyekezett megnyerni a Horthyt nem támogató, legitimista/karlista katolikus arisztokratákat.²⁸)

Az alábbiakban néhány példa szemlélteti a különféle trópusok használatát, melyek a szöveg üzenetének könnyebb elfogadtatása érdekében az olvasó érzelmeire hatottak: félelmet, ellenérzést, viszolygást, illetve reményt ébreszthettek, sőt, megfelelően az általában vett politikai propaganda céljának, akár cselekvésre buzdíthattak. Az író nő 1918. október 31-re, az őszirozsás forradalom kitörésének napjára dátumozott feljegyzésében gastritist kapott beteg ember gyomrához hasonlítja a fővárost: „Olyan volt a város, mint egy roppant gyomor, amely éveken át bekapott minden galíciai bevándorlót, és most émelyeg. Rettentően émelygett. [...] Felbőfentek a csatornák, és az utcákat ellepték a kiszabadult gőzök. Szellőzetlen lakások mocskos szaga terjedt.” Figyelemre méltó, hogy már a polgári demokratikus forradalommal kapcsolatban is antiszemita kódot használ, mely módszerrel a zsidókat teszi felelőssé a háborútól szenvedő, békét követelő lakosság tüntetése miatt. A kommunista hatalomátvétel napjára keltezett, 1919. március 21-i bejegyzése szerint Budapesten esett az eső: „És a hideg eső, mint a halálverejték szakadt lefelé a házak falán” – a várost jelképező házak antropomorfizáltak: haldokolnak. Egy nappal később szifilisz terjesztő nemi betegekkel azonosítja a hatalomra kerülésüket vörös zászlók kitűzésével jelző, meg nem nevezett (kommunista) politikai csoport tagjait: „Nem engedik lélegzethez jutni, nem engedik eszmélni a várost. Mire felébred, addigra már elborította egész testét a vérbajos vörös kiütés.” A május 2-i bejegyzés szerint a

²⁷ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „A regényíró Tormay Cécile”, *Tormay Cécile-émlékkonferencia*, KOLLARITS, 18.; DÖME Attila, *Egy „nyomdafestéket el nem bíró” ügy. A Tormay Cécile per* (Keszthely: Balaton Akadémia Kiadó, 2013), 25. A perről lásd még KURIMAY Anita, „A Tormay-affér mentalitástörténeti tanulságai”, *Aetas* 31, 2. sz. (2016): 70–82.

²⁸ TÓTH-BARBALICS Veronika, „A *Napkelet* megalapítása”, *Magyar Könyvszemle* 120, 3. sz. (2004): 238–256.

Nógrád megyei lakosság nem a Felvidék visszafoglalásáért küzdő Vörös Hadsereget segíti, hanem a megszálló cseh hadsereget, hogy megszabadulhasson a kommunista diktatúrától. Az elbeszélő a megszállók győzelmét kívánja, mivel a legfőbb rossznak a kommunizmust tekinti. Reménykedését tükrözi, hogy a természetben tomboló vihart fenségesnek („sublimis”) ábrázolja; a leírásához használt trópusok segítik a várakozással teli feszültség fenntartását:

„Odakint növekszik a vihar. Az ablak előtt tántorog a kert. A vén fenyők ágai, mint hínáros tó vizén a békanyálas evezők, emelkednek, szállnak a gyepe felett.

A szomorú nyárfák lombját félrekapja a szél, mintha viharoknak szegeződő arcokból fújna ki a lobogó haját. Hirtelen odanézek. Milyen arcuk van a fáknek? De ahol keresem, eltűnt a fák arca. A fűzfa lehajlik, mintha hullott virágot szedne a fű között. Órhalom felől bögnek az ágyúk. A szél elnyújtja a hangjukat, dühös óriás kutyák ugatják a lenyugvó napot.”²⁹

Az előszó szerint az író a „könyvet” egész „Nemzetének” ajánlotta, amit egy három alkotóelemből álló, ezeréves csernek látott: „a gyökere a paraszt, a törzse a régi nemességből lett és véle összeforrott értelmiség, a lombja az antik értelemben vett arisztokrácia, a kiválóság”. E felosztásból kiindulva művét aligha szánta a „gyökér” alsóbb osztálybelieknek is.³⁰ Az alsó társadalmi osztályokról a két kötetben másutt is kifejtette véleményét: „Állatok felett könnyebb az ostort suhogtatni, mint emberek felett. Ez kell a kommunizmusnak. Mert aki a néptől elveszi a vallását, az elvesz mindent, ami az almon, a bográcsra és a kulacson túl van, egyetlen mozdulattal elveszi tőle az etikáját, a filozófiáját, az esztétikáját.”³¹ A vallás nélkül elállatiasodó „népről” írottak arról tanúskodnak, hogy a könyvében az igazi államférfi példaképévé emelt Tisza István miniszterelnök felfogásától némiképp eltérően, aki szerint „a magyar paraszt alapvetően erkölcsös és jó”, s akinek szemében „a magyar parasztság maradt a világ legkülönb népe”, Tormay társadalomképének, még ha nem is tudatosodott benne, meghatározó eleme volt a parasztság lebecsülése.³² Bár mindketten a választójog kiterjesztése ellen szálltak síkra, a klérus hatalmát helyeslő Tormay még Tiszánál is konzervatívabb volt. Tisza a városi munkásság vezetőinek helyet adott volna a képviselőházban, Tormay nem. Szerinte az egyenlő és titkos választójog nem egyéb, mint a munkásság lázítására alkalmas „világmegváltó

²⁹ TORMAY, *Bujdosó könyv*, 17, 245, 249, 339.

³⁰ TORMAY, *Bujdosó könyv*, 349.

³¹ TORMAY, *Bujdosó könyv*, 288.

³² VERMES Gábor, *Tisza István*, ford. DEÁK Ágnes (Budapest: Századvég Kiadó, 1994), 48., HERCZEG Ferenc, *Két arckép. Tisza István, Károlyi Mihály* (Budapest: Singer és Wolfner, 1920), 5.

mese”.³³ A Tisza által élesen ellenezett női választójogról, melyet a könyv írása idején a Károlyi-kormány nemzetgyűlése megadott a 24. évét betöltött, írni-olvasni tudó, hat év magyar állampolgársággal rendelkező nőknek, memoárjában az akkor már egy nőszövetség élén álló író nő nyíltan nem nyilvánított véleményt.³⁴

A *Bujdosó könyv* megírásával Tormay az 1914 előtti uralkodó elit tagjait akarta felrázni abból a sokkos állapotból, amit a régi államforma, a Magyar Királyság összeomlása, s vele hatalmi pozíciójuk megingása okozott. Ők okkal tartottak attól, hogy az utódállamokhoz kerülő birtokaikat elveszítik, s a polgári forradalom tervezett földreformjának megvalósítása esetén a Magyarországon megmaradt ingatlanok is veszélybe kerültek volna. Mindezekben túlmenően, a megszállt területekről érkező menekültek lakhatásának biztosítása miatt a Károlyi-kormány idején bevezetett lakásrekvirálások is félelmet gerjesztettek bennük.

Behatóbb tanulmányozása alapján a *Bujdosó könyv* az úri középosztály lelkierejének megerősítésén túl konkrét célkitűzések megvalósításának propagandaszerepét is szolgálta. Közvetlen célja a szétzilált jobboldal erőinek egyesítése, majd győzelemre segítése volt a Monarchia összeomlását követő anarchikus helyzetben, lehetőleg már a következő, a győztes hatalmak nyomására akkor először egyenlő, általános és titkos választójog alapján lebonyolított országgyűlési választásokon, melyeken már a nők is részt vehettek. Megírásának egyik ösztönzője éppen annak felismerése lehetett, hogy célzott politikai agitáció szükséges a választójoggal most először felruházott nők minél nagyobb tömegeinek a jobboldal mellé állítása érdekében. Bár a választásokat eredetileg 1920. január 25–26-ára írták ki, és Tormay könyvének első kötete csak valamikor az év végén jelent meg (egy részlet december közepén közölt belőle az Új Idők), összefogásra irányuló propagandája némi hatást talán ez alkalomból is ki tudott fejteni. A megszálló csapatok kivonulásának függvényében a választásokat ugyanis több részletben tartották, s egészen 1921 októberéig elhúzódtak.³⁵ A nemzetgyűlési választásokon a győzelmet, mintha mi sem történt volna, az erre az alkalomra egyetlen pártba tömörülő háború előtti politikai vezető réteg szerezte meg, s Teleki Pál rövid miniszterelnökségét követően 1921 áprilisában – azaz a könyv második kötetének sajtó

³³ Ifj. BERTÉNYI Iván, „Tisza István alakja Szekfű Gyula és Pethő Sándor történetírásában”, in *Gróf Tisza István, a vasgróf a mai magyar történettudományban. A 2004. október 27-én megrendezett konferencia előadásai*, rendezők: ELTE Ajtósi Dürer sori Kollégiuma, Tisza István Baráti Társaság, 33, hozzáférés: 2019.11.26, <http://mek.oszk.hu/03200/03296/03296.pdf>; TORMAY, *Bujdosó könyv*, 230.

³⁴ SIMÁNDI Irén, *Küzdelem a nők parlamenti választójogáért Magyarországon 1848–1938* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2009), 140.

³⁵ A háború előtti Tisza-féle Munkapárt egyik meghatározó politikusának 1920. január 20-i naplóbejegyzése szerint „A kormány kapkod, tervez listaszavazást és proporcionális választást, de semmit sem tehet, mert az ország 2/3 részében az ellenséges megszállás miatt választani nem lehet.” BERZEVICZY Albert, *Búcsú a Monarchiától. B. A. naplója (1914–1920)* ([Budapest]: Helikon Kiadó, 2015), 237.

alá rendezése idején – gróf Bethlen István alakíthatott kormányt.³⁶ Az az erdélyi arisztokrata nagybirtokos került tehát hatalomra 1921 tavaszán, akinek, „ellenforradalmi” szervezkedését az író a könyv tanúsága szerint a kezdetektől, szinte az őszirózsás forradalom győzelmének másnapjától támogatta.

A *Bujdosó könyv* végleges formába öntésének idején még ülésezett a párizsi békekonferencia (amelynek tárgyalásaira a legyőzött államokat nem hívták meg), s már nyilvánvaló volt, hogy hatalmas területi veszteség éri az országot, de a soproni népszavazásra csak 1921 decemberében került sor. A viszonylag rövid idő alatt létrehozott vaskos kiadvány fontos célja lehetett az is, hogy a forradalmaktól történő elhatárolódásával, melynek az egész „nemzet” nevében adott hangot, a véglegesnek szánt országhatárok revíziójára bírja rá a bolsevizmus térnyerésétől tartó, a magyar társadalom reakcióit árgus szemmel figyelő győztes hatalmakat.

Végül, de nem utolsósorban, a *Bujdosó könyv* olyan álcázott önérdék-érvényesítő propagandát kifejtő kiadványnak is tekinthető, amelynek rendeltetése annak bizonyítása volt, hogy Tormay a kezdetektől kulcsszerepet játszott a polgári demokrácia elleni szervezkedésben, s emiatt kényszerült bujdosni az azzal lényegében folytonosnak beállított proletárdiktatúra idején. A negyvenhárom éves, férjezetlen, anyja háztartásában élő, korábban kizárólag szépirodalmi műveket publikáló író nő anyagi helyzete nemességet és államtitkári címet szerzett apja halálát követően bizonytalanná vált, s a Monarchia bukása után okkal féltetett a deklasszálódástól. Idősebb Tormay Béla elhunytá után, 1907-ben, az örökösök a különféle kamatozó értékpapírokat (zálogleveleket) és a takarékpénztári betéti könyvre elhelyezett pénzüsszeget a három lánygyermek és Béla testvérük közt négy egyenlő részre felosztva újra letétbe helyezték, illetve új takarékbetétkönyvet nyitottak, és a teljes összeg haszonélvezeti jogát anyjukra ruházták (Géza a nádudvari birtokot örökölte).³⁷ Megözvegyülve Tormay Béláné megtartotta/tovább bérelte a Kőfaragó utcai lakást, és valószínűleg a Mérleg, illetve Fürdő utcai lakások eladásából megmaradt összegből, illetve gyermekeinek a rendelkezésére bocsátott örökségéből a Húvösvölgyben a Szalonka úton egy nyári villát terveztetett Zrumeckzy Dezső építésszel, aki éppen akkoriban a már híres írónak számító Herczeg Ferencnek is épített villát a környéken.³⁸ A Szalonka úti ház 1912-re készült el, s az özvegy nevére jegyezték be. Így lehetővé vált, hogy a két, önálló keresettel nem rendelkező, magára maradt nő a fővárosi nemesi, illetve polgár középosztály vagyonos felső rétegének szokásait kövesse, amelynek tagjai télen a belvárosban laktak, nyárra kisebb nyaralóvillákat

³⁶ Teleki Pál 1920. július 19. és 1921. április 14. között volt miniszterelnök. A választáson győztes Keresztény Nemzeti Egyesülés Párt és az Országos Kisgazdapárt egyesülésével hozta létre Bethlen István 1922 februárjában az öt egy évtizeden át hatalomban tartó Egységes Pártot.

³⁷ Budapest Főváros Levéltára, Görgei István közjegyző iratai: HU BFL – VII.168.a – 1907 – 0340. (A meghatalmazáson Tormay Cécile aláírása nem szerepel.)

³⁸ TORNALLYAI ÉVA, „Zrumeckzy Dezső építészete. Tormay Cecil és Herczeg Ferenc villája”, hozzáférés: 2019.11.26, http://www.centart.hu/letolt/arsperennis/24Ars_perennis_Tornallyay.pdf.

építtettek a budai hegyvidéken.³⁹ Özv. Tormayné telente a pesti lakásban, nyaranta a hűvösvölgyi villában élt Cécile lányával, miközben egyelőre sem társadalmi pozíciójuknál, sem vagyoni helyzetüknél fogva nem tartoztak az uralkodó elithez: az *Emberek a kövek között*, mely Tormay első sikeres könyve volt, a villa építése idején, 1911-ben jelent meg. A hűvösvölgyi nyaralóvilla a társadalmi felemelkedés igényét jelezte, miközben a családtagok számára nyilvánvaló lehetett, hogy az anya halála után az ingatlanon elvileg az összes testvérnek kell megosztozni, s az öröklés szempontjából Cécile helyzete a legkedvezőtlenebb. Mindamellet elképzelhető, hogy a nyári villa helyszínét a jobb anyagi helyzetben és biztonságosabb társadalmi státusban lévő másik két Tormay lány választotta ki, hogy anyjuk a közelükben legyen: 1911-ben Ritoók Zsigmondné neve megjelent egy, az özvegy épülő villájával szomszédos Szalonka úti épület tulajdonosaként a budapesti ház- és telekjegyzékben,⁴⁰ s 1912-ben Szegedy-Maszák Elemérék is az onnét pár utca távolságra található Völgy utcába, Vera évek óta ott háztulajdonos anyósa villájába költöztek.

A feltevést, hogy az író nő tartott anyagi helyzete és társadalmi pozíciója romlásától, alátámasztja a *Bujdosó* könyvben lejegyzett, az elbeszélő és özv. Tormay Béláné közt folyt párbeszéd. Amikor a polgári demokratikus forradalom kitérését követően, 1918. november elején a szokottnál korábban térnek haza a hűvösvölgyi házból, Pesten fűtetlen lakás, letakart bútorok várják őket: „Lecsúsztunk anyuskám – és nevettem, hogy vígabban hangozzék. Anyám is nevetett, és úgy tettünk mind a ketten, mintha jó kedvünk lenne.”⁴¹ Később, 1919 januárjában a hatóságok Tormayék Kőfaragó utcai lakásának egy részét is le akarták foglalni. Az eset leírása a szorongáson túl azt is jól illusztrálja, hogy a látszólag a magántulajdon védelmében fellépő elbeszélő különféle stíluseszközökkel (modalitás, hiperbola, hamis érvelés, hiányzó bizonyíték) miként hártja a háború elvesztése következtében kialakult helyzetért a kormányzatra és a „zsidókra” a felelősséget:

„Benyitottak mindenüvé, mindent megnéztek és azt mondták neki [özv. Tormay Bélánénak], hogy csak két szobát hagynak meg.

Anyámat kellemetlenül érintette az eset: – Egy négygyerekes fogorvos jelentett be lakásigényt három szobánkra, közös konyha- és fürdőszoba-használatra. Úgy emlékszem, Polláknak nevezték, és eddig a Dob utcában lakott.

³⁹ Az arisztokrata családok vidéki kastélyaik mellett a Palotanegyedben építtettek téli tartózkodásra alkalmas palotákat, és a Sugárút (ma Andrássy út) Köröndtől a Városligetig tartó szakaszán nyári villákat. Őket követve a nagypolgárság is a Sugárúton és környékén emeltetett nyaraló-villákat.

⁴⁰ *Budapesti czim- és lakásjegyzék, 1911, 1. rész C) Ház és telekjegyzék, II. kerület, 79. oldal, hozzáférés: 2019.11.26, https://library.hungaricana.hu/hu/view/BPLAKCIMJEGYZEK_23_1911/?p-g=0&layout=s.*

⁴¹ TORMAY, *Bujdosó* könyv, 66.

Féktelenül dühbe jöttem. Sohase hallottam eddig, hogy ismerőseimnél erdélyi menekülteknek rekvirált volna a lakáshivatal; azokat kitoloncolják, míg az osztrák honos galíciai menekülteket közénk telepítik. De hát mitől félnék? Mi elől akarnak védekezni, hogy keresztények otthonába furakodnak?”⁴²

Tormay már a háborús évek alatt is társadalmi státusa megszilárdításán, sőt a hierarchián belüli feljebb lépésén munkálkodott. Előkelő „mágnáshölgyekkel” együtt (gróf ifjabb Andrássy Gyuláné, gróf Batthyány Gyuláné, gróf Teleki Pálné stb.) egyik alapítója volt a Fényűzés Elleni Ligának, melyet azzal a céllal hoztak létre, hogy a nők ne külföldön költsek a pénzüket, ne pazarolják az ország szövet- és bőrkészletét, illetve hogy megdöntsék az ellenség „átlátszó divatdiktatúráját”. Pályázatot hirdettek utcai- és látogatóruhákra, estélyi ruhákra, blúzokra, pongyolákra, melyben meghatározták a felhasználható textil mennyiségét és anyagát, s még a szoknya hosszát is, és a meglehetősen puritán modellekből 1916 őszén a Nemzeti Szalonban kiállítást rendeztek. A Liga azonban 1916 végére szó szerint látványos kudarcot vallott: IV. Károly és Zita királyné koronázása alkalmára az elit női tagjai különleges anyagokból varrattak pompázatos díszruhákat, azokban vonultak el a királyné színe előtt. E rendezvényen a magyar legfelsőbb körök női tagjai, hercegnék, bárónék, grófnék vettek részt, Tormay Cécile tehát nem lehetett jelen, bár az eseménynek Vera testvérenek sógora, a Magyarországi Udvarnagyi Hivatal vezetője, Szegedy-Maszák Aladár volt az egyik szervezője.⁴³ Jelen volt viszont a Fényűzés Elleni Ligában tevékenykedő Zichy Rafaelné grófné, nehéz kékselyemből készített, gazdag ezüsthímzéssel díszített díszmagyar ruhában, kékbársony mentében.⁴⁴

A korszakról szóló történeti művekben máig feltűnően kevés szó esik a különféle társadalmi csoportokhoz tartozó nők helyzetértékeléséről, elképzeléseiről, részvételéről a politikai életben. Tormay könyve épp annak alátámasztására szolgált, hogy a megrázkódtatásból elsőként nem az államot a kiegyezés óta irányító szűk réteg férfijai, hanem a köreikbe tartozó nők ocsúdtak fel. Bár a *Bujdosó könyv* egyik lapján sógora, dr. Ritoók Zsigmond testvérenek, a szintén író Ritoók Emmának tulajdonította a kezdeményezést, miszerint „[v]alamit tennünk kell. A férfiak nem tesznek semmit. Az asszonyokat kellene szervezni”,⁴⁵ később saját magának sajátította ki a tehetetlenné vált férfiak helyett cselekvő nők ideáját, amivel a korszak magyar női aktivizmusának

⁴² TORMAY, *Bujdosó könyv*, 175. „Osztrák honos galíciai menekültek”: Galícia 1918-ig az Osztrák-Magyar Monarchia Ausztriához tartozó, legészakabbra fekvő tartománya volt.

⁴³ A részvétel kritériumairól: *Budapesti Hírlap*, 1916. dec. 16., 9. A résztvevő nők listáját közreadta a *Budapesti Hírlap*, 1916. dec. 31., 12–13.

⁴⁴ *Budapesti Hírlap*, 1916. dec. 28., 10.

⁴⁵ TORMAY, *Bujdosó könyv*, 115.

kutatója szerint ki is vívta Ritoók Emma neheztelését.⁴⁶ Nem kizárt azonban, hogy a nők egy táborba szervezése eredetileg a katolikus egyház köréből indult ki, akik már a század elején felismerték, hogy a nők szavazati jogának megadása előbb-utóbb elkerülhetetlen lesz. A klérus megosztotta a női aktív és passzív választójog kérdése, ám sokat nyomott a latban, hogy a nagy tekintélynek örvendő székesfehérvári püspök, Prohászka Ottokár kiállt a korlátozott jogkiterjesztés mellett, noha a politikai életben való közvetlen részvételt nem kívánta megadni a nőknek:

„Nagyon sok probléma tornyosul a női választójog elé, melyet csak akkor tartok célszerűnek, ha a nők művelt részeinek és az élet küzdelmeiben álló munkásnőknek adják meg. Míg ellenben, ha általánosítják és kiterjesztik éretlen elemekre is, akkor csak bajt csinálnak vele. Aztán egy másik veszedelem, amelytől óvni kell a női választójogot: ne vigyük bele azt a mai pártéletbe.”⁴⁷

A pártpolitikától mentesítés szándékának háttérében a hagyományos, alárendelt női szerep megőrzése állt, aminek megfelelt, ha a női szavazatok biztosítása érdekében, megfelelő irányítással, egy osztályokon átívelő női szervezetet hoznak létre. A *Bujdosó* könyvben Tormay nemcsak azt igyekezett nyomatékosítani, hogy az ellenforradalom szervezésének ő maga volt a kezdeményezője, hanem arra is ráirányította a figyelmet, hogy később az ernyőszerűen összefogott különféle női csoportosulásoknak a vezetője lett. Utóbbi szerepet állítólag egyenesen a fényes történelmi nevet viselő gróf Batthyány Lajosné ruházta rá, még 1918 novemberének végén. Az elithez idomuló Tormay az ő buzdítására – „csináld meg azt a programot, és állj a mozgalom élére!” – két hónap múlva, 1919. január 11-én létre is hozott egy, a társadalom katolikus és protestáns női tagjait összefogó jobboldali szervezetet, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségét (MANSZ).⁴⁸ A baloldali szavazónak vélt „zsidó” nők kiszorítása a politizáló közéletből a szervezet egyik fontos szempontja lehetett; a leendő tagoknak igazolni kellett a keresztény származást,⁴⁹ s egy évvel később a MANSZ kiállt az 1920. évi *numerus clausus* törvény bevezetése mellett. Kétség sem férhet hozzá, hogy a MANSZ-ot támogató Prohászka is antiszemita nézeteket vallott: a naplója esetleges nyilvánosságra kerülésével valószínűleg nem számoló püspök ebben meglehetősen indulatosan és nyersen írt Károlyi Mihály kormányzásáról: „mindenféle zsidó veréb-

⁴⁶ Judith SZAPOR, *Hungarian Women's Activism in the Wake of the First World War. From Rights to Revanche* (London–Oxford–New York: Bloomsbury Publishing Plc., 2018), 97–98.

⁴⁷ Prohászkat idézi MARTINOVICH Sándor S. J., *Kereszténység és Feminizmus* (Pécs: Pius-Kollégium, 1918), 35. A jezsuita pap e műben annak a félelmének adott hangot, hogy ha a nők műveltségi cenzussal kapnak választójogot, akkor a kb. 170 000 választójogot nyerő nő közül 120 000 lesz zsidó származású, lásd: 37.

⁴⁸ TORMAY, *Bujdosó* könyv, 133, 181.

⁴⁹ PETŐ Andrea, „»Minden tekintetben derék nők«. A nők politikai szerepei és a nőegyletek Magyarországon a két világháború között”, in *Szerep és alkotás*, szerk. NAGY Beáta és S. SÁRDI Margit (Debrecen: Csokonai Kiadó, 1997), 278.

nek, kan- és nősténynek szabad ki-begyűlése volt e vezető üres padlásába! [...] volt vállalkozó elég mindenre, külügyre, belügyre; került zsidó rüfke Bédi-Schwimmer Rózsa adósságcsináló, kosorrú magyar követnek Bernbe”.⁵⁰

A *Bujdosó könyv* tanúsága szerint a MANSZ szervezésében az író nagy segítségére volt az egyébiránt Prohászka által is nagyra becsült gróf Zichy Rafaelné Pallavicini Edina,⁵¹ akivel Tormay valószínűleg még a Fényűzés Elleni Liga szervezése során került közelebbi kapcsolatba. A grófné már a háború alatt különféle katolikus női csoportosulások létrehozásával foglalkozott; köztük a legjelentősebb az 1918 decemberében megalakított, az összes egyesületet összefogó Magyar Katolikus Nőegyesületek Országos Szövetsége volt „a baloldal választási győzelmének megakadályozására”.⁵² A MANSZ megalakulását követően e jobboldali nőszervezetek csatlakoztak a Tormay vezette alakulathoz. Így amikor a hatalom megszerzése érdekében a lakosság nemzeti érzésének felkeltését szorgalmazó Bethlen István 1919 februárjában megalapította a Nemzeti Egyesülés Pártját (NEP), Tormay már mint egy létező politikai szervezet vezetője csatlakozhatott hozzá. A *Budapesti Hírlap* 1919. február 9-i számának beszámolója szerint „Tormay Cecília, a Magyar Asszonyok Szövetségének kiküldötte bejelenti a szövetség csatlakozását a nemzeti egyesüléshez, mivel ebben az asszonyok szövetségének testvéregyesületét látja.” Az új pártnak a vele szövetségre lépő csoportok vezetőiből álló szervezőbizottságába többek közt gróf Bethlen, gróf Ráday Gedeon és gróf Klebelsberg Kunó mellé őt is beválasztották.⁵³ Ekkori tervei szerint Tormay tehát feltehetően női politikusként kívánt színre lépni, ám a NEP rövid életűnek bizonyult, amint megalakult, rögtön meg is szűnt, a választásokat később más formációval nyerte meg Bethlen számára a jobboldal.

Gróf Bethlen István gróf ifj. Andrássy Gyulának 1919. február 1-jén írt levele szerint az alábbi szempontok alapján készült a pártalapításra:

„Az egész intelligencia és higgadt közvélemény várja és türelmetlenül lesi oly országos párt megalakítását, amely nemzeti alapra helyezkedik, és nem osztályok, felekezetek vagy foglalkozások érdekeit akarja csak képviselni. Ennek hiányában a vezetésre hivatott középosztályt máris részben teljes csüggedés fogja el, másik része pedig vagy radikális, vagy szocialista stb. vezetés alá hajtotta a fejét. [...] Szükség van tehát egy olyan politikai erőre, amely egyelőre csakis az egyesülést tűzi ki célul...”⁵⁴

⁵⁰ PROHÁSZKA Ottokár, *Naplójegyzetek 1–3.*, 3. köt. 1919–1927. szerk. FRENÝÓ Zoltán és SZABÓ Ferenc SJ (Szeged–Székesfehérvár: Agapé–Távlatok–Ottokár Püspöki Alapítvány, 1997), 86.

⁵¹ PROHÁSZKA Ottokár, *Naplójegyzetek 1–3.* 2. köt. 1891–1919. szerk. SZABÓ Ferenc SJ (Szeged–Székesfehérvár: Agapé–Távlatok–Ottokár Püspöki Alapítvány, 1997), 229.

⁵² „Pallavicini” szócikk a *Magyar Katolikus Lexikon* internetes változatából, hozzáférés: 2019.11.26, <http://lexikon.katolikus.hu/P/Pallavicini.html>.

⁵³ *Budapesti Hírlap*, 1919. febr. 20., 4.

⁵⁴ Gróf ifj. ANDRÁSSY GYULÁNÉ ZICHY Eleonóra, *Napló 1917–1922* (Budapest: Szépművés Könyvek, 2018), 111–112.

A parlamenti politizálás lehetőségét végül elvesztő MANSZ lényegét tekintve már a kezdetektől Bethlen és Prohászka elképzeléseinek megfelelő szervezet volt, amit alátámasztanak Tormaynak a NEP megalakulásakor mondott szavai: „Nem az új jogok, hanem a régi megszentelt kötelességek hívnak minket asszonyokat a politika mezőire. Nem is politika az többé, hanem országmentés. Ahol azelőtt elég volt egy akarat, ott ma kettőre van szükség. Odateszi hát a magyar asszony az ő magyar akaratát a magyar férfi magyar akaratára mellé...”⁵⁵ A MANSZ „nemzeti alapra” helyezkedett, bármely osztályba és (a zsidóságot leszámítva) bármely felekezethez tartozó nőt befogadott, akiknek az író fenti szavai alapján a voksaira számított, s a vezetőket kivéve, az egyszerű tagok megmaradhattak a családi élet nőkre szabott keretei közt. A NEP kudarca miatt az íróként már ismert Tormay kiszorult ugyan a pártpolitizálásból, ám a MANSZ élén a közéletben maradt. S mivel 1918 őszétől készített feljegyzéseket, kínálkozott a lehetőség, hogy valamiképpen az írást is összekapcsolhatná a MANSZ vezetőjeként szerzett közéleti szerepével, a tágabb értelemben vett politikával.

A *Bujdosó könyv* dátummal ellátott feljegyzései tanúsága szerint nem sokkal a NEP kudarca után jutott eszébe, hogy a meglévő anyagot akár naplóvá is formálhatná. Az író a proletárdiktatúra elöl az Osztrák–Magyar Monarchia hajdani közös pénzügyminisztere, Kállay Béni özvegyének – Bethlen István rokonának, bethleni Bethlen Vilma grófnőnek – Nógrád megyei, berceli kastélyában rejtőzködött. 1919. március 27-i bejegyzése szerint Kállayék idősebbik lánya, Zita királyné egyik udvarhölgye, Kállay Erzsébet biztatta, hogy a szökése előtt unokaöccsére, „a fiatal Ritoók Zsigára” bízott „feljegyzéseit” folytassa. „Írd meg a naplódát, eljön még az a kor, amelyik megérti – vigasztalta a tétlenül töprekedő írónőt.”⁵⁶ Tormay megfogadta a tanácsot, de mivel karriertervét 1919 kora tavaszán vélhetően a politikusból a közéleti szereplőjére módosította, ezért könyvében a NEP megalakulásáról beszámolt (hiszen az jó fényt vetett rá, hogy a politikai előkelőségek köreiből megjelent), de saját szervezőbizottsági tagságának epizódját nem említette.

Nem ez volt az egyetlen eset, amikor Tormay a történetek egy részét jobbnak látta elhallgatni. Készülő könyve a régi politikai vezetőket akarta felmenteni a felelősség alól Károlyi Mihály és a zsidóság bűnbakká tételével, tehát egy szót sem írt arról, hogy a polgári demokratikus forradalom kitörését követően Bethlen István „december közepéig nemcsak nem támadta Károlyit, hanem Erdély megtartásáért kifejtett erőfeszítéseiben a háttérből még segíteni is igyekezett”⁵⁷.

A *Bujdosó könyv* két kötete a proletárdiktatúrát követő zűrzavaros helyzetben jelent meg, amikor még nem dőlt el, hogy a régi elitnek valóban végleg sikerült-e visszaszereznie a hatalmat, mi több, az sem volt világos, hogy az ország egyáltalán királyság marad-e. Az óvatos Tormay ezért az ellenforradalmi konspirációról csak

⁵⁵ TORMAY, *Bujdosó könyv*, 212.

⁵⁶ Uo., 267–268.

⁵⁷ ROMSICS Ignác, *Bethlen István. Politikai életrajz* (Budapest: Osiris Kiadó, 1999), 105.

itt-ott lebbentette fel a fátylat. „Sok olyan adatot és részletet kellett elhagynom, melyek még nem bírják el a napvilágot, melyek élő emberek titkai” – írta az előszóban. Elképzelhető azonban, hogy nem csupán az „élő emberek” kilétét védte, hanem legalább olyan gonddal azt is igyekezett titokban tartani, hogy a polgári demokratikus rend ellen szervezkedő körök honnét kaptak anyagi támogatást. Ez lehet a magyarázata, hogy az egyik résztvevőnek személyét és tevékenységét valóban megpróbálta nehezen azonosíthatóvá tenni. Az erdélyi nők megszervezésében kezdeményező szerepet játszó asszonyt, aki Budapesten sem tétlenkedett, többnyire „erdélyi barátnőm”-nek nevezte. Ez a személy volt az, aki egy fővárosi találkozón először vetette fel, hogy a szervezetépítéshez anyagi eszközökre is szükség lenne, s feltehetően segített is a pénzszerzésben. Az illetőt másutt gróf Mikes Árminnéként említette, s egy esetben azt is elárulta, hogy a meggyilkolt Tisza István közeli rokonáról van szó. Azt azonban soha nem írta le, hogy a barátnő születési neve Bethlen Klementina, s az ellenzék vezéralakjának, Bethlen Istvánnak a testvére.⁵⁸ A grófnő szintén erdélyi származású férjének, Mikes Árminnak a fivére is részt vett a Károlyi-kormány elleni szervezkedésben, de Tormay mondataiból, például „Mikes János szombathelyi püspök felkeresett és egy megbízást adott”,⁵⁹ lényeges információ sem a katolikus főpap látogatásának okáról, sem megbeszélésük témájáról sem derült ki. Amint Kiss Károlyról, a nőszervezet frissen felvett titkáráról is csak annyit hozott olvasói tudomására, hogy „erdélyi barátnője” küldte hozzá, s a fiatalember hamarosan „beszélt” a teendőkről a másik híres püspökkel, Prohászka Ottokárral.⁶⁰ Mindenesetre a katolikus egyház anyagi támogatására enged következtetni, hogy megalakulása után pár héttel a MANSZ abban a VIII. kerületi Mária utca 7. szám alatti épületben nyitott irodát, ahol az 1908-ban megalapított Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetségének székháza volt.⁶¹

A kulcsszereplőket védő titkolódzása ellenére a jövőt szem előtt tartó író az ellenforradalom többi résztvevőjének a nevét mégis fontosnak tartotta megemlíteni. A műben a „polgári” értékek védelmezőiként (a szót a korabeli beszédmódnak megfelelően az „úri” szinonimájaként használta) a nemesek és főúri méltóságok jól ismert nevei mellett sorra feltűnnek – bár néha csak keresztnévvel jelölve – kiterjedt családjának tagjai, a Tormayak, Szegedy-Maszákok, különféle unokatestvérek és férjeik. Fivérei nevét annak ellenére beleszötte a konspiráció történetének leírásába, hogy mindketten Károlyi Mihály idején léptek előre a hivatali ranglétrán. Nevük szerepeltetése az ellenforradalmi szervezkedés résztvevői közt igazolta, hogy

⁵⁸ „Bethlen a háború előtt már bizalmasabb viszonyba került Tiszával. Rokonok is voltak, mert Bethlen anyja és Tisza nagyanyja Teleki-ágból származtak.” SEBESS Dénes, *Bethlen István gróf. Történelmi korrajz. Egy kortárs feljegyzései* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927), 171.

⁵⁹ TORMAY, *Bujdosó könyv*, 196.

⁶⁰ Uo., 236.

⁶¹ Uo., 187, 200, 223.

miközben a miniszteri osztálytanácsosi kinevezést elfogadták, a háttérben titkon a polgári demokratikus rend megdöntésén munkálkodtak.

Az író a rokonságot nagyvonalúan számította: unokaöcsként tartotta számon például apja fiatalon elhunyt nővére férjének a második házasságából származó fiát is.⁶² Míg Eperjesy Sándor az írónőt kíséri a Kőfaragó utcai lakásból biztonságosabb szállásra távozni, egy másik rokon, Kozma Miklós, a Károlyi-kormány idején megalakult és be is tiltott szélsőjobboldali szervezet, a Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE) vezetőjének, a Horthy hatalomra kerülését támogató Gömbös Gyulának (1886–1936) segít az internálás elől menekülni.⁶³ Gömböst Bethlen István Bécsbe küldte, hogy előkészítse a talajt a később ABC néven ismertté vált antibolsevista komiténak, amelynek a proletárdiktatúra kitörése után szintén oda távozó erdélyi arisztokrata az élére is állt.⁶⁴ Bethlen épp a MOVE vezérének emigrálása idején ismerkedett meg Kozma Miklóssal, aki az osztrák fővárosban szervezkedő Gömböst majdan az itthon történelekről informálta⁶⁵ – talán éppen Tormay közvetítésével.

Ha az író arra számított, hogy az ellenforradalmi szervezkedésben részt vevő személyek nevének óvatos – pontos szerepüket elhallgató – felemlítése az általuk támogatott régi elit győzelme esetén hasznos lehet, nem tévedett. A Horthy-korszakban nem egy ellenforradalmár rokon került fontos pozícióba. Eperjesy Sándor dr. a Földbirtokrendezés Pénzügyi Lebonyolítására Alakult Szövetkezet „vezérigazgató-helyettese” lett; a MOVE elnökét menekítő Kozma Miklós Bécsből Szegedre ment, ahol átvette Horthy Nemzeti Hadserege propaganda és védelmi osztályának vezetését, egy évvel Bethlen kormányának megalakulását követően, 1922-től az MTI elnöke, később a Gömbös-kormány belügyminisztere.⁶⁶ Tormay Géza 1929-ben kapott államtitkári kinevezést és 1935-től a II. fizetési osztályba sorolták,⁶⁷ Tormay Béla 1926-tól lett a Postatakarékpénztár vezérigazgatója, s került a IV. fizetési osztályba.⁶⁸ Tormay Vera férje, Dr. Szegedy-Maszák Elemér műszaki főtanácsos 1928-ban miniszteri tanácsosi címet kapott,⁶⁹ sógornőjét, Szegedy-Maszák Aladárnét, a Katolikus Háziaszonyok Országos Szövetsége elnöknőjét 1941-ben a Kormányzó

⁶² Eperjesy Sándor, aki Tormay Mária Eperjesy Sándor nevű férjének Stöhr Róza nevű második feleségétől született. TORMAY, *Bujdosó könyv*, 261.

⁶³ Kozma Miklós (második?) felesége, Tüköry Melitta, az írónőnek apai ági rokona. TORMAY, *Bujdosó könyv*, 216.

⁶⁴ GÖMBÖS Gyula, *Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és ellenforradalomról* (Budapest: k. n., 1920). Új kiadását sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az utószót írta Turbucz Péter (Máriabesnyő: Attraktor, 2017), 28–29. (A továbbiakban a Turbucz szerkesztette kötet oldalszámait szerepelnek.)

⁶⁵ GÖMBÖS, *Egy magyar vezérkari tiszt*, 30.; ROMSICS Ignác, *Bethlen István*, 116–117.

⁶⁶ Turbucz rövid életrajza Kozmáról, in GÖMBÖS, *Egy magyar vezérkari tiszt*, 68.

⁶⁷ Magyar Nemzeti Levéltár, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1929. október 11. 40. ülés, 37. javaslat, illetve 1935. március 4..

⁶⁸ Magyar Nemzeti Levéltár, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1926. július 22. 24. ülés, 10. javaslat.

⁶⁹ Magyar Nemzeti Levéltár, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1928. október 11. 36. ülés, 13. javaslat.

Úr Öfőméltósága általi kitüntetésre javasolta a vallás- és közoktatásügyi miniszter.⁷⁰ Ő, unokája visszaemlékezései szerint, e magas kitüntetés ellenére hanyatlásként érzekelte a háború utáni társadalmi státusában bekövetkezett változást: mert bár férje helyettes államtitkár lett, Szegedy-Maszák Aladárné mindvégig bárónői címre vágyott, de a Horthy-korszakban erre már nem volt lehetőség, mivel nemesi és főnemesi címeket csak a király adományozhatott.⁷¹ Maga Tormay Cécile Marie Curie halálát követően 1935 májusától a Népszövetség Szellemi Együttműködés Bizottságának tagja lett, a posztra az olasz, majd később a német fasizmus felé orientálódó Pierre Laval francia külügyminiszter javasolta.⁷² Tormayt 1936-ban irodalmi Nobel-díjra is felterjesztették, de a Nobel-díj Bizottság úgy ítélte meg, hogy „írásai nem felelnek meg a követelményeknek”.⁷³

Az író nő nem csak az ellenforradalom – vélhetően legalább részben a régi rend fenntartásában érdekelt katolikus egyház által biztosított – anyagi háttéréről hallgatott diszkréten; az ország jövőjét meghatározó „királykérdés” tárgyalásakor is óvatosan járt el.

Az államforma kérdése 1918 őszétől a szerveződő ellenforradalom, majd a hatalom megszilárdulása után is még éveken át a magyar belpolitika egyik kulcsfontosságú kérdése volt. Miként két másik női memoár szerzője, Odescalchi Eugénie hercegnő és gróf ifjabb Andrassy Gyuláné Zichy Eleonóra grófnő (Károlyi Mihályné anyja) is megemlékezik róla, az arisztokrácia java legitimista álláspontot képviselt, tehát IV. Károlyt vagy Ottót támogatta, s a dzsentrik közt is sokan royalisták voltak ugyan, ám ők nem a Habsburg-házból származó királyt kívántak választani.⁷⁴ Ugyanakkor Gömbös Gyula, akit Tormay az arisztokrata nőkkel ellentétben személyesen is ismert, könyvében kifejtette, hogy „sohasem voltam lelkes királypárti, inkább köztársasági érzelmű voltam és vagyok, a születési előjogokat általában nem ismerem el”.⁷⁵ Tormay véleményének kialakítását nem könnyítette meg, hogy többen is aspiráltak a magyar trónra: IV. Károly mellett a két másik Habsburg, József

⁷⁰ Magyar Nemzeti Levéltár, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1941. december 19. 3. javaslat.

⁷¹ Unokája így ír apai nagyanyja, Szegedy-Maszák Aladárné Moldoványi Sarolta családodottságáról, aki fiának íj. Szegedy-Maszák Aladárnak diplomáciai karrierjében talált vigaszt: „Édesanyjának egész életét végigkísérte a megghiúsult társadalmi becsvágy érzése – először a státusvesztés 1919 után, aztán az, hogy kis híján megkapták a bárói rangot, de mégsem.” SZEGEDY-MASZÁK MARIANNE, *Csókolom a kezét*, ford. RAKOVSKY ZSUZSA (Budapest: Libri Kiadó, 2013), 34–35, 140.

⁷² Lavalt a náci megszállókkal kollaboráló Vichy-kormányban vállalt miniszterelnöki szerepéért a második világháború után kivégezték.

⁷³ KOLLARITS KRISZTINA, „A Nobel-díj árnyékában. Herczeg Ferenc, Szabó Dezső, Tormay Cécile”, *Magyar Napló*, 12. sz. (2011): 41.

⁷⁴ „Ismerőseink, rokonaink nagy része legitimista: Horthyt csak ideiglenes kormányfőnek tekintik” – írta *Egy hercegnő emlékezik* című könyvében ODESCALCHI Eugénie (Budapest: Gondolat Kiadó, 1987), 149. Gróf íj. ANDRÁSSY GYULÁNÉ ZICHY ELEONÓRA, *Napló 1917–1922*, 60.

⁷⁵ GÖMBÖS, *Egy magyar vezérkari tiszt*, 62.

főherceg és Albrecht főherceg is meg akarták szerezni.⁷⁶ Időközben a Gömbös Gyula nyílt – és az eleinte legitimista Bethlen István taktikusabb – támogatását élvező Horthy Miklós szintén megjelent az aspiránsok között. A trónutódlási kérdés még Tormay második kötetének megjelenése idejére sem dőlt el.

A bizonytalan helyzet érthetővé teszi, hogy a magyar királyság ezeréves múltjára oly büszke Tormay a jövőendő államforma kérdéséről egy-két, a fiatal király határozatlanságáról, befolyásolhatóságáról akkoriban közhelyszámba menő, némi elégedetlenséget kifejező megjegyzést leszámítva a *Bujdosó könyv*ben hallgatott.⁷⁷ A kéziratok ismerete nélkül nem tudni, hogy feljegyzéseiben kifejtette-e valódi álláspontját, és csak a szerkesztett változatból hagyta ki a vonatkozó részeket, mert felismerte a nyílt állásfoglalás veszélyességét – a miniszterelnöki posztot Bethlen hatalomra kerülése előtt rövid ideig betöltő Teleki Pál is éppen királypártiságába bukott bele 1921 áprilisában.⁷⁸ Esetleg utólag változtatta meg a kézirat szövegét, hiszen amikor az első kötet napvilágot látott, már a IV. Károly visszatérését az antant támogatásával megakadályozó Horthy Miklós helyettesítette kormányzóként „ideiglenesen” a királyt. A második kötet megjelenése idején pedig már a Horthyval időközben jó viszonyt kialakított Bethlen István volt a miniszterelnök, aki a „királykérdést” illetően igyekezett kerülni a nyílt állásfoglalást: „nem jön el az ideje addig, amíg az országban nincs meg teljesen a konszolidáció, és amíg nincs megfelelő külpolitikai helyzet” – jelentette ki miniszterelnöki programadó beszédében.⁷⁹ (Tormay utolsó feljegyzése 1919. augusztus 8-i keltezésű. Két nappal azelőtt zárul tehát, hogy a királyi pozíció megszerzésének lehetetlenségét belátó Habsburg József főherceg Horthyt kinevezte az összes magyar haderő vezérévé, azaz a jövőendő kormányzó mögé állt.⁸⁰)

Írása céljaiból következően Tormay a politikai elit háborús felelősségének kérdését nem vetette fel, ám a bűnbakok kiválasztása nem a saját ötlete volt; a csoporttudattal szorosan összefüggő, alakulóban lévő kollektív emlékezet hatott rá. Károlyi Mihály kiválasztásakor feltehetően a kor egyik tekintélyes írójának és közéleti szereplőjének az okfejtését vette át. Herczeg Ferenc, az úri magyar középosztály kedvelt magazinjának, az *Új Idők*nek szerkesztője lapjában már 1919 őszén elkezdte a karaktergyilkosságot, amikor azt állította, a háború elvesztéséért a „degenerált” oligarcha, gróf Károlyi Mihály a felelős, mert ez a „démoni dilettáns” nem volt „semiféle belső szolidaritásban az állam gerincét alkotó osztályokkal”. Károlyi Mihályt a két forradalomról írt feljegyzéseiben 1920 nyarán Gömbös is „tökéletlen agyú,

⁷⁶ Gróf ifj. ANDRÁSSY GYULÁNÉ, *Napló 1917–1922*, 254–256.

⁷⁷ TORMAY, *Bujdosó könyv*, 102–103.

⁷⁸ ABLONCZY Balázs, „Egy szépreményű fiatalember”, *Rubicon*, 2. sz. (2004): 24–25.

⁷⁹ ROMSICS Ignác, *Bethlen István*, 157.; Bethlent idézi KARDOS József, *Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között* (Budapest: Korona Kiadó, 1998), 56.

⁸⁰ ZSIGA Tibor, *Horthy ellen, a királyért* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1989), 35.

degenerált gróf”-nak és „hazaárulónak” nevezte.⁸¹ Herczeg, akit megrázott közeli barátja, a volt miniszterelnök Tisza István meggyilkolása, burkoltan bár, de tőle szokatlanul, antiszemita kijelentésre is vetemedett, miszerint polgári radikális hívei Károlyit azért vették rá a földreform támogatására, mert azt remélték, hogy „megnyomoríthatják a magyar birtokos osztályt”.⁸² A zsidóság szerepét illetően 1920-ban megjelent kis terjedelmű könyvében Gömbös a *Die Juden in Ungarn* című, még 1918 szeptemberében írt cikkére utalt, amelyben „statisztikai alapon a zsidók bomlasztó hatását mutattam be. Rámutattam tanulmányomban arra, hogy a világon viszonylagosan a legtöbb zsidó Magyarországon van (18 keresztényre esik 1 zsidó, míg Franciaországban 396:1 az arány), és így, ha a zsidók bomlasztását meg nem akadályozzuk, nemcsak oroszországi foglyaikat, hanem a magyar nép összességét fogják szétzülleszteni.”⁸³

A *Bujdosó* könyvben az író ezen a nyomvonalon haladt tovább: fő bűnbaknak a „korcs” Károlyit tette meg, de a Herczegnél viszonylag visszafogott, illetve Gömbösnél szűkszavú antiszemitizmust használt fő tartópilléreként. Az író szerint a „romlott és tehetségtelen főurat” környezete zsidó származású tagjai azért használták ki, hogy az egész magyarságon állhassanak bosszút. Retorikai eszközként gyakran élt a propozícióval: az első kötet szinte minden oldalán megtalálható egy Károlyiról és/vagy a zsidókról szóló, negatív tartamú, a meggyőzést szolgáló ismétlődő állítás.⁸⁴ Mindazonáltal nem teljesen elképzelhetetlen, hogy a zsidók iránti gyűlöletkeltés eszközét is tervezetten, a propagandacélok elérése érdekében vetette be. *Ő volt* című, az *Új Idők*ben 1915-ben megjelent, egy galíciai kocsmában játszódó elbeszélésének narrátora ugyan megveti az alacsony sorsú embereket, de nem azért, mert zsidók, hanem mert elesettek.⁸⁵ A *Hét* szerkesztőjének, Kiss Józsefnek 1917. január 1-jén írt, „nagy tisztelettel, meleg üdvözléssel” záruló levele alapján sem mutatkozott még antiszemitának, sőt a háborús vereséget követően is militarista *Bujdosó* könyv szerzője ekkor még a költő háborúellenességével is egyetértett:

„Mélyen tisztelt kedves Mester!

Csak most, hogy a „Háborús versek” gyönyörű termése enyém lett: most, hogy csendesem, lassan elolvastam minden énekét, – indulok el mesterükhöz meghitt köszönetet mondani a legszebb karácsonyi ajándékért. [...]

⁸¹ GÖMBÖS, *Egy magyar vezérkari tiszt*, 24, 32–33.

⁸² HERCZEG Ferenc, „Gróf Károlyi Mihály. Tanulmányok egy arcképhez”, *Új Idők* 25, 1919. okt. 12., 390–392.

⁸³ GÖMBÖS, *Egy magyar vezérkari tiszt*, 10.

⁸⁴ A propozíció alkalmazásáról lásd TURBUCZ Péter „Gömbös Gyula, a publicista ellenforradalmár” című utószavát Gömbös feljegyzéseire, uo., 160–161.

⁸⁵ KÁDÁR Judit, *Az Új Idők az első világháború alatt (1914–1918)* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1917), 122–124.

Köszönöm! És köszöntöm az Újesztendő alkalmából és kívánom, hogy a fiatal év mihamarabb adja vissza régi egészségét. Az, aki melegedni tábornüzeket gyűjtött nekünk a világtalan háborús éjszakában, hivatva van, hogy a béke örömtüzeit is meggyűjtsa.”⁸⁶

Károlyi és a zsidóság bűnbakká tételén túlmenően az író nő annak érdekében is mindent megtett, hogy könyvében összemossa a szociáldemokraták, szocialisták, liberálisok és kommunisták közti elvi és tettebeli különbségeket. Amikor például a szélsőbal térnyerésétől jó okkal tartó Károlyi 1919 februárjában börtönbe zárattott több tucatnyi kommunista vezetőt, köztük Kun Bélát, de telefonutasítást adott megfelelő ellátásukról, Tormay minden erkölcsi aggály nélkül kijelentette róla, hogy „már hangosan beszélnek a városban, hogy érintkeznek a kommunistákkal”. Bár a sajtóból, melyre hivatkozott, ismernie kellett a részleteket, letartóztatásukat nem az államfő döntésének, hanem általános alany mögé rejtve az intézkedő hatóságnak tulajdonította: „[a]ztán a pénteki lapok hozták a hírt, hogy hajnal felé letartóztatták a kommunisták vezéreit”. A kontextusukból kiragadott igazságokból és féligazságokból összeállt hazugságot aztán azzal az ellenőrizhetetlen adalékokat tartalmazó propozícióval erősítette meg, hogy Károlyi Mihályné „meglátogatta a gyűjtőfogházba átszállított Kun Bélát. Virágot vitt neki! És maga gondoskodott róla, hogy a letartóztatott kommunisták ruganyos matracot, tollpárnákat, pokrócokat, jó élelmezést és dohányt kapjanak.”⁸⁷

Amikor 1919. november 16-án a Parlament előtt köszöntötték a bevonuló Horthy fővezért, már Tormay Cécile volt a kiválasztott, aki átadta a magyar nők zászlaját, s memoárja két kötetének megjelenése után végképp celebritássá lett.⁸⁸ A modern politikai agitáció éppen csak megszületett, de Tormay Cécile már a kiválasztott érdekcsoport, egyszersmind saját céljait is kiválóan szolgáló politikai propaganda nagymestere volt. Életpályája a női önérték-érvényesítés a korban kivételes esetének példája. Az úri magyar középosztály ellenforradalmi szervezkedésében szerepet vállaló, s e tette körültekintően szerkesztett *Bujdosó könyvének* gondosan megválogatott adataival, utalásaival és elhallgatásaival alátámasztó író nő a két világháború között, egyedülálló nő léte re bejutott a legfelsőbb társadalmi körökbe, ahová mindig is vágyott. 1937-ben bekövetkezett halálakor öccséhez, az államtitkár és magyar királyi titkos tanácsos Tormay Gézához a sajtóban nyilvánosságra hozott részvéttáviratot intézett Horthy Miklós kormányzó, Darányi Kálmán miniszter-

⁸⁶ *Ararát – Magyar zsidó évkönyv*, szerk. KOMLÓS Aladár (Budapest: Országos Izr. Leányárvaház, 1941), 105. Köszönet Jablonczay Timeának, aki a levélre felhívta a figyelmemet. A szövegben említett *Kiss József háborús versei* című kötet 1916-ban jelent meg.

⁸⁷ TORMAY, *Bujdosó könyv*, 213–215.

⁸⁸ Horthy köszöntését filmhíradó is megörökítette: „Horthy bevonulása Budapestre VIII. – a magyar nők követeivel”, hozzáférés, 2019.11.26, <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=5329>.

elnök, Hóman Bálint kultuszminiszter és Karafiáth Jenő, Budapest főpolgármestere is.⁸⁹

Táviratában a miniszterelnök Tormay Gézát a „Nagyméltóságod” megszólítással illette, az írónőről az egyébként csak a Boldogságos Szűz Mária iránti tisztelet kifejezésére használt „Nagyasszony” szóval emlékezett meg – mivel a független nők megszólítására nem volt bevett szabály.

⁸⁹ *Budapesti Hírlap*, 1937. ápr. 3., 5.